
РОЗДІЛ VI. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.04.33>

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ РАЦІОНАЛЬНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В УМОВАХ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Станіславський В.П.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого
<https://orcid.org/0000-0001-6487-416X>*

Станіславський В.П. Правові проблеми раціонального землекористування в умовах екологізації аграрного виробництва.

Стаття присвячена дослідженню правових за-
сад раціонального використання земель сільсько-
господарського призначення як об'єктів правової
охорони та основного засобу аграрного виробни-
цтва, складу прав та обов'язків суб'єктів агробіз-
несу як учасників земельних відносин у сфері
землекористування. Виокремлено принципи за-
конодавства у сфері земельних та аграрних відно-
син, спрямованих на екологізацію сільськогоспо-
дарської діяльності в цілому. Визначено проблеми
розвитку аграрного сектору, прямо закріплені в
чинному законодавстві, які стримують сталий роз-
виток останнього. Уточнено права та обов'язки
землекористувачів щодо раціонального землеко-
ристування. Доведено ключову роль землеустрою
як одного із основних механізмів узгодження еко-
номічних інтересів та збереження і відтворення
родючості ґрунтів, захисту сільськогосподарських
угідь від руйнівних процесів водної і вітрової еро-
зії, за допомогою якого здійснюється адаптація
процесу господарської діяльності на землі до її
властивостей. Аргументовано, що метою земле-
устрою виступає забезпечення умов раціонально-
го використання та охорони земель, поліпшення
агроекосистем та природних ландшафтів. У статті
зроблено висновок, що екологізація сільсько-
господарського виробництва неможлива без до-
тримання вимог щодо екологічно безпечного ви-
користання природно-ресурсного потенціалу для
потреб аграрного виробництва, тобто екологізації
сільськогосподарського землекористування та
забезпечення належного екологічного стану на-
вколишнього природного середовища, впровад-
ження природоохоронних та екологічно виваже-
них способів використання природних ресурсів у
сільському господарстві. Наголошено, що з метою

запобігання таким деградаційним процесам, які
значною мірою погіршують якість сільськогоспо-
дарських угідь, а отже і продуктивність ґрунтів,
держава запровадила систему економічних сти-
мулів, спрямованих не лише на раціоналізацію
використання, а й на охорону земель. Доведено
ключову роль консолідації земель у практиці ра-
ціонального землекористування. Методологія до-
слідження правових проблем раціонального зем-
лекористування в умовах екологізації аграрного
виробництва ґрунтується на положеннях загаль-
нонаукового діалектичного методу. Крім того для
досягнення мети дослідження було застосовано
формально-юридичний, формально-логічний і
герменевтичний наукові методи.

Ключові слова: раціональне землекористу-
вання, екологізація, аграрний сектор, державна
аграрна політика, аграрні відносини, земельні
відносини, сільськогосподарське виробництво,
консолідація земель.

Stanislavskyi V.P. Legal problems of ratio- nal land using in conditions of ecologization of agrarian production.

The article is devoted to the researching of the
legal foundations of the rational using of agricultural
lands as objects of legal protection and the main
means of agricultural production, the composition of
the rights and obligations of agribusiness subjects
as participants in land relations in the field of land
using. The principles of legislation in the field of land
and agrarian relations, aimed at the ecologization
of agricultural activity as a whole, are singled out.
Have been identified The problems of the develop-
ment of the agrarian sector, directly enshrined in
the current legislation, which restrain the sustain-
able development of the latter. Have been clarified
the rights and obligations of land users regarding
rational land using. Has been proven the key role of

land management as one of the main mechanisms of coordination of economic interests and preservation and reproduction of soil fertility, protection of agricultural lands from the destructive processes of water and wind erosion, which is used to adapt the process of economic activity on the land to its properties. It is argued that the purpose of land management is to ensure conditions for rational using and protection of land, improvement of agro-ecosystems and natural landscapes. In the article assumes that the greening of agricultural production is impossible without compliance with the requirements for the ecologically safe using of natural resource potential for the needs of agricultural production, that is, the greening of agricultural land using and ensuring the proper ecological state of the natural environment, the introduction of environmental protection and ecologically balanced ways of using natural resources in agriculture. It was emphasized that in order to prevent such degradation processes, which significantly worsen the quality of agricultural land, and therefore soil productivity, the state introduced a system of economic incentives aimed not only at the rationalization of using, but also at land protection. Has been proved the key role of land consolidation in the practice of rational land using. The methodology of researching legal problems of rational land using in the conditions of ecologization of agricultural production is based on the provisions of the general scientific dialectical method. In addition, to achieve the research goal were used formal-legal, formal-logical and hermeneutic scientific methods.

Key words: rational land using, ecologization, agrarian sector, state agrarian policy, agrarian relations, land relations, agricultural production, land consolidation.

Постановка проблеми. Результати нераціонального використання земельних ділянок та ведення інтенсивного аграрного виробництва своїм результатом призводять до вичерпання природних активів, зокрема, виснаження земельних ресурсів, їх забруднення, парцеляції земель. Такі зміни можуть бути відчутними, непередбачуваними або незворотними для земельних ресурсів основного національного багатства і призводити до зниження прибутковості агробізнесу й ефективності економіки в цілому [1, с. 645]. Разом з цим, сучасний екологічний менеджмент як інструмент ефективного агробізнесу базується на низці принципів, що мають бути покладені в основу законодавства про екологізацію аграрного виробництва, а саме: а) раціонального й екологізбалансованого природокористування; б) комплексного й послідовного вирішення існуючих екологічних проблем, зокрема, щодо відновлення виснажених інтенсивним сільськогосподарським виробництвом земельних ресурсів; в) юридичної відповідальності за невиконання екологічних ви-

мог («забруднювач платить») [2, с. 59; 3, с. 77] тощо. Ці принципи прямо корелюються з низкою принципів земельного законодавства, наприклад, забезпечення раціонального використання та охорони земель, пріоритету вимог екологічної безпеки тощо (ст. 5 Земельного кодексу України). Їх реалізація впливає на ефективність реалізації державної політики сільського розвитку в галузі екологічно безпечного аграрного виробництва.

Концепцією Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 р. № 1437-р., визначено, що ситуація, яка склалася в аграрному секторі, зумовлює ряд викликів, основними з яких є необхідність поліпшення умов ведення агробізнесу, проведення якісних перетворень, спроможних забезпечити підвищення конкурентоспроможності сільськогосподарського виробництва на внутрішньому та зовнішньому ринку, продовольчу безпеку держави, і наближення до європейської політики у сфері сільського господарства. У цьому контексті має забезпечуватись баланс публічних і приватних інтересів, тобто підтримання якісного стану природних ресурсів та досягнення економічного ефекту як результат функціонування суб'єктів агробізнесу.

Стан дослідження проблеми. У різні проміжки часу окремим аспектам правового регулювання раціонального землекористування та екологізації аграрного виробництва, а також питанням сталого розвитку агросфери приділяли увагу вітчизняні та зарубіжні вчені у галузі земельного та аграрного права, серед яких, зокрема, С.І. Бугера, Х.А. Григор'єва, Н.В. Кравець, П.Ф. Кулинич, І.В. Курило, Т.О. Коваленко, Т.В. Курман, Т.В. Лісова, В.В. Носік, Т.К. Оверковська, О.В. Семчик, В.Д. Сидор, А.М. Статівка, О.М. Туєва, В.Ю. Уркевич, S. Clarke, P. Cryle, R. Hails, J. Harlow, G. Mace та ін. Важливу роль у дослідженнях вказаної проблематики відіграли й наукові пошуки вчених-агроекологів. Разом з цим у сучасний період реформування аграрних і земельних правовідносин відсутнє єдине розуміння концепції сталого і раціонального землекористування у процесі сільськогосподарського виробництва, зважаючи, передусім, на роль держави у цих відносинах як суб'єкта, який регламентує економіко-правовий механізм стимулювання аграрних виробників до раціонального землекористування, що й спонукає до більш глибокого аналізу цієї наукової проблематики.

Мета статті полягає у визначенні правових засад раціонального використання земель сільськогосподарського призначення як об'єкта правової охорони та основного засобу аграрного виробництва, складу прав та обов'язків суб'єктів агробізнесу як учасників земельних відносин у сфері землекористування, а також розробці нау-

ково обґрунтованих висновків і пропозицій з удосконалення чинного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Право землекористування у вигляді правовідношення включає сукупність наданих прав і покладених обов'язків, пов'язаних із здійсненням землекористування [4, с. 471]. Це право передбачає відповідні права землекористувачів, а саме: а) самостійно господарювати на землі; б) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію; в) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; г') споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі й споруди (ст. 95 Земельного кодексу України). Одночасно на землекористувачів покладено такі обов'язки: а) забезпечувати використання землі за цільовим призначенням та за свій рахунок приводити її у попередній стан у разі незаконної зміни її рельєфу, за винятком випадків незаконної зміни рельєфу не власником такої земельної ділянки; б) додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; в) своєчасно сплачувати земельний податок або орендну плату; г) не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; г') підвищувати родючість ґрунтів та зберігати інші корисні властивості землі; д) своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; е) дотримуватися правил добросусідства та обмежень, пов'язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; є) зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних і осушувальних систем (ст. 96 ЗК України).

Раціональне використання земель у науковій енциклопедичній літературі розглядається як ефективне, цільове використання земель, що здійснюється з дотриманням публічних інтересів, з урахуванням екологічних зв'язків у довкіллі та у поєднанні з охороною земель. Раціональне землекористування повинно бути сталим, планомірним і науково обґрунтованим, спрямованим на забезпечення інтересів землекористувачів та всього суспільства у використанні земель. Земельним законодавством закріплено лише загальний принцип раціонального використання земель, проте не сформульовано вимоги, виконання яких забезпечує раціональне використання земель. Однак, як вказує В.Д. Сидор таке землекористування не є обов'язком власників і землекористувачів згідно ст.ст. 91, 96 Земельного кодексу України. Дослідниця доводить, що у подальшому такий обов'язок об'єктивно має з'явитися як норма земельного

законодавства [5, с. 537, 538]. Усе це пов'язано з обов'язковим дотриманням норм щодо охорони земель та інших природних ресурсів, що з ними пов'язані, дотриманням нормативів у сфері екологічної безпеки, захистом земель від ерозійних та інших несприятливих процесів.

Одним із основних механізмів узгодження економічних інтересів та збереження і відтворення родючості ґрунтів, захисту сільськогосподарських угідь від руйнівних процесів водної й вітрової ерозії є землеустрій, з допомогою якого здійснюється адаптація процесу господарської діяльності на земельних ділянках до її природних властивостей. Метою землеустрою виступає забезпечення умов раціонального використання та охорони земель, поліпшення агроecosystem та природних ландшафтів. Надмірне антропогенне навантаження на орні землі, в результаті чого відбувається інтенсивне їх руйнування, стало необхідністю усвідомлення диференційованого використання ріллі у залежності від крутизни рельєфу місцевості.

Землеустрій також забезпечує, серед іншого: 1) організацію території сільськогосподарських підприємств, установ і організацій з метою створення просторових умов для еколого-економічної оптимізації використання та охорони земель сільськогосподарського призначення, впровадження прогресивних форм організації управління землекористуванням, удосконалення структури і розміщення земельних угідь, посівних площ, системи сівозміни, сінокосо- і пасовищезміни; 2) організацію території підприємств, установ і організацій з метою створення умов сталого землекористування та встановлення обмежень і обтяжень (земельних сервітутів) у використанні та охороні земель несільськогосподарського призначення. Відповідно до ч. 1 ст. 183 Земельного кодексу України основним завданням землеустрою, поміж іншого, також виступає реалізація політики держави щодо науково обґрунтованого перерозподілу земель, формування раціональної системи землеводіння і землекористування з усуненням недоліків у розташуванні земель, створення екологічно сталих ландшафтів і агроecosystem. Виконання цього завдання стане можливим за наявності дієвого правового механізму реалізації земельної політики стосовно сталого землекористування.

Основними напрямками екологізації сільськогосподарського виробництва, з позиції Т.В. Оверковської, слід вважати застосування ґрунтозахисних технологій ведення аграрного виробництва; мінімізацію техногенного впливу на землі сільськогосподарського призначення; здійснення заходів охорони земель сільськогосподарського призначення та ґрунтів від забруднення та псування; оптимізацію структури землекористування [6, с. 137]. До того ж екологізація сільськогосподарського виробництва неможлива без дотримання вимог щодо екологічно безпечного вико-

ристання природно-ресурсного потенціалу для потреб аграрного виробництва, тобто екологізації сільськогосподарського землекористування та забезпечення належного екологічного стану навколишнього природного середовища, впровадження природоохоронних та екологічно виважених способів використання природних ресурсів у сільському господарстві. Правовим підґрунтям для цього слід вважати положення ст. 5 Земельного кодексу України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III, у якій закріплюється такий принцип земельного законодавства як пріоритет вимог екологічної безпеки.

На сьогоднішній день значну роздрібненість, нераціональний розмір землеволодінь і землекористувань, далекоземелля, черезсмужжя слід розглядати як недоліки у системі землекористування, які є перешкодою для екологізації сільськогосподарського виробництва та екологічно збалансованого використання земель сільськогосподарського призначення. Як показує світовий досвід, одним зі способів вирішення зазначених проблем та підвищення ефективності виробництва у сільському господарстві є консолідація земель [6, с. 137, 138]. Для попередження ж парцеляції (подрібнення) земель у юридичній літературі запропоновано на законодавчому рівні встановити вимоги щодо обмеження мінімальних розмірів земельних ділянок сільськогосподарського призначення або встановлення мінімальних площ сільськогосподарського землеволодіння, що забезпечує життєздатність господарства незалежно від форм власності та господарювання [7, с. 10].

Т.В. Курман слушно пропонує виділяти напрями, в яких має відбуватися екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва, зокрема це екологізація: а) сільськогосподарського землекористування; б) технологій ведення сільськогосподарського виробництва в рослинництві, тваринництві, аквакультурі й агролісівництві; в) сільськогосподарської техніки; г) природокористування (використання водних, лісових ресурсів, атмосферного повітря); д) поводження з відходами сільськогосподарського виробництва (в тому числі шляхом ведення так званого безвідходного виробництва, організація виробництва біопалива з відходів та залишків виробництва тощо); е) у сфері захисту сільськогосподарських рослин і тварин; є) системи біобезпеки у сфері традиційного сільськогосподарського виробництва; ж) свідомості селян [8, с. 98, 99] тощо. Крім того юристи-науковці виділяють такі напрями екологізації землекористування, як: 1) застосування ґрунтозахисних технологій ведення аграрного виробництва; 2) мінімізація техногенного впливу на землі сільськогосподарського призначення; 3) здійснення заходів охорони земель сільськогосподарського призначення та ґрунтів від забруднення та псування; 4) оптимізація структури землекористування.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо планування використання земель» від 17 червня 2020 р. № 711-IX здійснено ряд законодавчих змін, зокрема, щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення (зміни їх цільового призначення). Так, ст. 20 Земельного кодексу України було викладено у новій редакції, яка передбачає, що зміна цільового призначення земель сільськогосподарського, лісгосподарського призначення здійснюється за умови відшкодування власником земельної ділянки (а для земель державної та комунальної власності – користувачем) втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва.

Розміщення сільськогосподарських комплексів і підприємств повинно забезпечувати збереження природного середовища, виключати можливість розвитку ерозійних процесів, забруднення ґрунтів і водних джерел відходами виробництва. Відтак не допускається розміщення будинків, споруд і комунікацій сільськогосподарських підприємств: а) у зонах сільових потоків, снігових лавин та зсувів; б) в першій та другій зонах санітарної охорони курортів; в) на землях зелених зон міст, включаючи землі міських лісів та ін.

На територіях, де залягають корисні копалини, як виняток допускаються тимчасові споруди сільськогосподарських підприємств, які можуть функціонувати включно до початку видобування корисних копалин. У першому, другому поясах зон санітарної охорони джерел водопостачання не допускається розміщення: 1) тваринницьких ферм, птахофабрик, тепличних підприємств; 2) відкритих майданчиків для зберігання автомашин та розміщення сільськогосподарських ремонтних майстерень, складів мінеральних добрив та отрутохімікатів, а також складів паливно-мастильних матеріалів, місць поховань, скотомогильників, полів зрошення та фільтрації гноєсховищ, силосних траншей та інших сільськогосподарських об'єктів, які мають вплив на мікробне зараження підземних вод. У третьому поясі зон санітарної охорони джерел водопостачання не допускається розміщення складів паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив, отрутохімікатів та інших об'єктів, що можуть спричинити хімічне забруднення підземних вод.

Виходячи з аналізу положень ст. 205 ЗК України та ст. 27 Закону України «Про охорону земель» до економічного стимулювання раціонального використання і охорони земель слід віднести: по-перше, надання податкових і кредитних пільг фізичним і юридичним особам, які здійснюють за власні кошти заходи щодо підвищення якості земель; по-друге, звільнення землевласників і землекористувачів від плати за землю за земельні ділянки, на яких виконуються роботи

з меліорації, рекультивації, консервації земель; по-третє, компенсування сільськогосподарським товаровиробникам недоодержаної частки доходу внаслідок консервації деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земель; по-четверте, виділення бюджетних коштів громадянам та юридичним особам для відновлення попереднього стану земель, порушених не з їх вини [9, с. 152]. На цей час таке економічне стимулювання гарантується у підзаконних нормативно-правових актах, зокрема, постанові Кабінету Міністрів України від 02 березня 2011 р. № 180 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів».

Висновки. З метою запобігання деградаційним процесам, які значною мірою погіршують якість земель, задіяних в аграрному виробництві, а отже і забезпеченні продуктивності ґрунтів держава запровадила систему економічних стимулів, спрямованих не лише на раціоналізацію використання, а й хорону земель. Так, норми глави 35 Земельного кодексу України закріплюють перелік спеціальних заходів, реалізація яких державою має стимулювати носіїв земельних прав до раціонального використання та охорони земель [10, с. 79]. Одним із таких стимулів виступає передбачене п. «в» ст. 205 Земельного кодексу України звільнення від плати за земельні ділянки, що перебувають у стадії сільськогосподарського освоєння або поліпшення їх стану згідно з державними та регіональними програмами. Крім того, в умовах поширеної раніше практики утворення дрібних земельних ділянок сільськогосподарського призначення, непридатних або малоприсаєднаних для ведення у тому числі товарного сільськогосподарського виробництва, правовою формою їх відтворення, якщо йдеться насамперед про кількісний вимір, як наголошується у науковій юридичній літературі [11, с. 50], слід вважати консолідацію земель сільськогосподарського призначення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

- Mace G.M., Hails R.S., Cryle P., Harlow J., Clarke S.J. Towards a risk register for natural capital. *Journal of Applied Ecology*. Vol. 52, 2015. P. 641–653.
- Курман Т.В. Теоретико-правові засади економіко-екологічних заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Право і суспільство*. 2019. С. 56–62.
- Кравець Н.В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.06; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 193 с.
- Сидор В.Д. Право користування земельною ділянкою. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20-ти томах*. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол.: М.В. Шульга (голова), В.В. Носік, П.Ф. Кулинич (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2019. С. 469–473.
- Сидор В.Д. Раціональне використання земель. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20-ти томах*. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол.: М.В. Шульга (голова), В.В. Носік, П.Ф. Кулинич (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2019. С. 536–539.
- Оверковська Т. Правові засади екологізації сільськогосподарського виробництва. *Підприємство, господарство і право*. 2018. №6. С. 136–141.
- Курило І.В., Семчик О.В., Кравченко О.М. Консолідація земель сільськогосподарського призначення в Україні: теоретико-правові засади. *Internauka. Series: «Juridical Sciences»*. 2021. Vol. 11. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16373079374578.pdf> (дата звернення: 23.09.2022).
- Курман Т.В. Екологізація традиційного сільськогосподарського виробництва як засіб забезпечення його сталого розвитку: правові аспекти. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 4. С. 95–99.
- Санніков Д.В. Економічне стимулювання раціонального використання та охорони земель. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20-ти томах*. Т. 16: Земельне та аграрне право / редкол.: М.В. Шульга (голова), В.В. Носік, П.Ф. Кулинич (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2019. С. 150–153.
- Максимчук О.О. До питання про економічні стимули у сфері земельних відносин. *Малиновські читання: матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Острого, 22 трав. 2020 р.)*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2020. С. 78–79.
- Лісова Т.В. Особливості заходів правової охорони та відтворення земель сільськогосподарського призначення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 34. Т. 2. С. 48–51.